

Lietuvos romų istorijos apžvalga

Šiuo metu mokslininkai neabejoja, jog romai yra kilę iš Indijos. Tačiau ne visuomet taip buvo. Jau pirmosios romų vilkstinės, pasirodžiusios Europos keliuose ir miestuose, audrino vaizduotę ir skatino spėlioti apie jų kilmę. Buvo manoma, kad romai yra kilę iš totorių, apie 1400 m. atskilusių nuo Timūro ordū, arba iš tokių nemažiau egzotiškų tautų kaip saracėnai, hunai, avarai, maurai, nubiečiai (Salys, Kisinas 1936: 4; Fraser 2001: 71, 75, 109, 123). Taip pat jie buvo kildinami iš Vokietijos žydų, senovės egiptiečių, iš legendinės Atlantidos gyventojų (Sanarov 1971: 60), laikomi biblinio personažo Kaino palikuonimis (Mirga 1985: 65), Osmanų šnipais. 18 a. istorikas Adomas Naruševičius (Adam Naruszewicz), remdamasis klaidinga žodžio „jotvingiai“ etimologija, teigė, kad romai yra kilę iš jotvingių („Ja – Cygan“, iš čia - Jacygan, Jacyg, Jaćwing) (Salys, Kisinas 1936: 4).

Šioms skirtingoms romų kilmės versijoms yra būdingas vienas bruožas – įsivaizduoti romus kaip egzotiškus, nieko bendra su europiečiais neturinčius ateivius. Įsivaizduojama kilmė leido paaiškinti romams priskiriamas paslaptingas galias išburti ateitį ar užkerėti. Todėl ir dabartiniai romų kultūros tyrinėtojai, kaip kad britų antropologė Judith Okely, ragina, diskutuojant apie romų kilmę, nepamiršti, jog romai jau seniai tapo tikrais senbuviais europiečiais, daugiau nei pusę tūkstančio metų gyvenančiais kartu su visomis kitomis Europos tautybėmis ir besidalinančiais su jomis bendra istorija (Okely 1996: 51; Okely 1983: 28-37).

Patys romai iki pat pastarojo meto savo kilmės nežinojo. Tik didėjant romų lyderių skaičiui bei augant pačių romų sąmoningumui, tarp romų ėmė plisti žinios apie jų kilmę iš Indijos. Šios žinios buvo skatinamos taip pat ir Indijos vyriausybės, kuri romus pripažino esant indiškąją diasporą Europoje. Indijos vyriausybė dalinai finansavo Pirmąjį pasaulio romų kongresą, įvykusį Londone 1971 m., tarpininkavo ir daug prisidėjo, kad 1979 m. romai būtų Jungtinių Tautų pripažinti kaip atskira etninė grupė pasaulio bendruomenėje. 1978 m. Ženevoje vykusį Antrąjį pasaulio romų kongresą tuometinės Indijos ministrės pirmininkės Indiros Gandhi vardu pasveikino Indijos ambasadoriai, įteikdami simbolinę dovaną – pakelius su Indijos druska bei žeme, bei paskelbdami kaip siektiną tikslą „visų Indijos piliečių pasaulyje susivienijimą“. Šiame kongrese romų atstovai iš

26 valstybių pripažino Indiją savo istorine tėvyne, pavadino ją *amaro baro them*, “mūsų didžiąja žeme” (Vaitiekienė, Vaitiekus 1998: 12-13; Fonseca 1995: 109). Nuo to laiko romų indiškiosios kilmės idėja ėmė sparčiai plisti tarp romų visoje Europoje. Apie romus rašiusi autorė Isabel Fonseca savo knygoje “Burry me standing: The Gypsies and their journey” aprašo sariusi dėvinčias romų mergaites Šutkoje, romų gyvenvietėje Makedonijos sostinėje Skopjėje (Fonseca 1995: 111). Sariais jos ėmė vilkėti po indiškų filmų festivalio ir po to, kai vietinis romų aktyvistas ėmė skleisti tarp Šutkos gyventojų žinias apie indiškąją visų romų kilmę. Kai kuriuose Lietuvos romų namuose taip pat galima pamatyti gražiai įrėmintas ir ant sienos pakabintas indų filmų herojų nuotraukas, tarsi primenančias šeiminkams senąją protėvynę.

Manoma, jog pirmieji romai į LDK žemes arba bent jų dalį, apimančią dabartinės Lietuvos ir Baltarusijos teritorijas, atvyko iš Lenkijos. Tai liudytų minėtose srityse bei centrinėje Lenkijoje gyvenančių romų dialektų panašumas (Matras 2002: 10, 218-225; Ventcel 1964: 10; Demeter 1989: 154; Demeter, Bessonov, Kutenkov 2000: 82). Be to, tokiai romų migracijai buvo palankios ir istorinės aplinkybės – 1386 m., LDK didžiajam kunigaikščiui Jogailai vedus Lenkijos karalienę Jadvygą ir tuo būdu tapus Lenkijos karaliumi, abi valstybės buvo susietos unijiniais ryšiais. Jogailos ir Jadvygos vedybomis buvo pradėta viena galingiausių Europoje Jogailaičių dinastija, kurios atstovai ne tik valdė Lietuvą ir Lenkiją, bet ir buvo renkami Vengrijos bei Bohemijos (Čekijos) karaliais. Spėjama, kad valdovų dinastiniai ryšiai buvo vienas iš veiksnių, paskatinusių romų migraciją iš Vengrijos per dabartinės Slovakijos ir Čekijos teritorijas į Lenkiją (Kaminski 1980: 126-127). Romų migracijos kelių į Lenkiją iliustracija galėtų pasitarnauti Thomo Bolgaro arba Tamášo Polgáro (Tomasz Polgar) žygiai, kuriuos pirmasis aprašė 19 a. istorikas Tadas Čackis (Czacki 1845: 299). 1496 m. Vengrijos karalius Ulaszlo II (tai – vengriškas Vladislovo Jogailaičio, Lietuvos didžiojo kunigaikščio ir Lenkijos karaliaus Kazimiero sūnaus vardas) išdavė “faraono tautos vaivadais” (*vayvodam Pharaonum*) Bolgarui ir jo čigonų kalvių grupei, tuo metu tarnavusiai Pečo vyskupui, neliečiamybės garantiją, leisdamas jiems laisvai keliauti po šalį. 1501 m. panašus apsaugos raštas, šį kartą pasirašytas Lenkijos karaliaus ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro, išduodamas čigonų vaivadais Polgarui Lenkijoje – tyrinėtojai neabejoja, jog tai tas pats Thomas Bolgaras, prieš penkerius metus Aleksandro brolio Vladislovo apdovanotas garantiniu raštu Vengrijoje (Fraser 2001: 111; Kaminski 1980: 121-122).

Spėjama, jog pirmosios romų grupės į Lenkiją atvyko dar Jogailos valdymo metais. Tą netiesiogiai liudytų nuo pat 15 a. pradžios Lenkijoje fiksuojami asmenvardžiai *Cygan*, *Czigan*, ar vietovardžiai, tokie kaip *Ciganowo* (Mróz 2001: 19-36, 279; Ficowski 1989: 11).

Kada romai pasirodo Lietuvoje, nėra tiksliai žinoma. Tarpukariu romų kalba besidomėjusio kalbininko Antano Salio nuomone, tai galėjo įvykti apie 15 a. vidurį. Tiek į šiuolaikinės Lietuvos, tiek į Baltarusijos teritorijas, anot Salio, romai atkeliavo iš Lenkijos, o ypač jų imigraciją paskatino 1557 m. Lenkijoje priimti romų laisves varžantys potvarkiai (Salys, Kisinas 1936: 8).

Darbuose, apžvelgiančiuose Lietuvos didžiosios kunigaikštystės romų istoriją, pirmu tiesioginiu romų buvimo LDK liudijimu yra laikoma garsioji Lenkijos karaliaus ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Vilniuje 1501 m. gegužės 25 d. pasirašyta privilegija, įstatymiškai apibrėžianti romų padėtį Lietuvos valstybėje. Privilegijos tekstą pirmasis savo studijoje paskelbė Teodoras Narbutas (Narbutt 1830: 170-172). Ja "pagal šventos atminties Lietuvos didžiųjų kunigaikščių paprotį" čigonams suteikiama teisė laisvai klajoti kunigaikštystės žemėse bei patvirtinama jų savivalda su išsirinktuju vyresniuoju, vadinamu vaivada. Tokiu vaivada privilegija paskiria čigonų "išrinktąjį" Vasylių.

Šios privilegijos tikrumu ilgai niekas neabejojo. Tik 2001 m. lenkų romonologas Lechas Mrózas savo veikale "Dzieje Cyganów – Romów w Rzeczypospolitej XV-XVIII w." atkreipė dėmesį, jog 1501 m. gegužės 25 –ąją, t.y. privilegijos pasirašymo dieną, Aleksandras dar nebuvo Lenkijos karaliumi, - tuo metu valdė jo vyresnysis brolis ir pirmtakas Lenkijos soste Jonas Albrechtas. Tad vargu ar Aleksandras, esant gyvam karaliui, būtų galėjęs jo vardu suteikinti privilegijas ir jose skelbtis kaip "mes, Aleksandras, Dievo malone Lenkijos karalius, Lietuvos didysis kunigaikštis". Jonas Albrechtas mirė Torūnėje 1501 m. birželio 17 d., tačiau ir po jo mirties dar anaipol nebuvo aišku, jog Aleksandras bus išrinktas Lenkijos karaliumi. Jis buvo karūnuotas, tik praėjus septyniems mėnesiams nuo privilegijoje Vasyliui nurodytos datos, 1501 m. gruodžio 12 d. (Mróz 2001: 48-49).

Privilegiją greičiausiai suklastojo kokia nors romų grupė, galbūt net pats Vasylius. Užsakymo gamintojas galėjo ir nežinoti, kada mirė Jonas Albrechtas, ir kada Aleksandras tapo karaliumi, ypač jeigu užsakymas buvo įvykdytas po Aleksandro mirties 1506 m. (Mróz 2001: 49).

Apsirūpinti neliečiamybės garantijomis ar net suklastoti valdovų apsaugos raštus buvo viena iš romų Vakarų ir Centrinėje Europoje naudotų rafinuotų strategijų (žr. Fraser 2001: 67-88). Tad nieko nuostabaus, jog ir Lietuvoje romai ėmėsi tos pačios, iš anksčiau pasiteisinusios praktikos. Tačiau, net ir pripažįstant, kad Aleksandro privilegija buvo klastotė, tai nepaneigia tikimybės, jog XVI a. pradžioje romai jau gyveno LDK.

Daugelis tyrinėtojų pažymi, jog romai, atvykę į LDK, čia surado sau ypač palankią terpę. Tyrinėtojų teigimu, LDK vykdoma politika romų atžvilgiu ryškiai išsiskyrė tuometinės Europos, rengiančios nesibaigiančius pogromus prieš čigonus, fone, ir buvo netgi nuosaikesnė už palyginus švelnią Lenkijos įstatymų leidybą (Griškaitė 1998: 52-55; Crowe 1996: 152; Ficowski 1989: 13-14). Lietuvoje išleisti teisės aktai numatė bausmes tik prasikaltusiems romams, vien priklausymas romų tautybei nebuvo traktuojamas kaip nusikaltimas (Griškaitė 1998: 53; Ficowski 1989: 14).

LDK įstatymų leidybos ir visuomenės tolerantiškumą romų atžvilgiu nulėmė keletas priežasčių. Viena iš jų buvo pats daugiaetninės, daugiakultūrinės ir daugiakonfesinės LDK valstybės pobūdis. Dar viena etninė grupė, įsiliejusi į šį margumyną, negalėjo būti tokia pastebima ar tapti tokia išskirtine, kaip tai atsitiko kitose, labiau kultūrinio požiūriu vienalytėse šalyse. Be to, santykius su romais apsprendė politinė tolerantiškumo tradicija, nuo seno egzistavusi Lietuvoje. Ši tradicija buvo gerai žinoma jei ne patiems romams, tai bent jų pagalbininkams, nes į ją apeliuojama ir minėtoje Aleksandro privilegijoje. Privilegijos tekste šią tradiciją valdovui primena būtent Vasylis ir čigonai: “Lenkėsi mums Vasylis vyresnysis vaivada ir jo čigonai, ir prašė mūsų didenybę, kad jų prašymą ir meldimą patenkintume, jiems pagal mūsų protėvių, šventos atminties Lietuvos didžiųjų kunigaikščių paprotį judėjimo laisvę dovanoti ir duoti teiktumėms, ir tą vaivadą Vasylių, jų išrinktą, patvirtintume...” (Narbutt 1830: 171).

Nemažą įtaką romų padėčiai LDK turėjo ir Lenkijos-Lietuvos valstybės politinė santvarka. Pradedant XVI amžiumi, vis didesnę reikšmę šalies valdyme įgavo didikai ir bajorija. Karalius buvo Lenkijos-Lietuvos bajorų renkamas ir jiems atsakingas. Tik bajorai buvo laikomi piliečiais ir turėjo visas jų budriai saugomas teises. Ilgainiui bajorija ėmė jaustis tikrąja ir niekieno nevaržoma valstybės šeimininke. Tai nulėmė tam tikrą centrinės valdžios bejėgiškumą, kuris faktiškai romams buvo daugiau naudingas nei kenksmingas.

Formaliai visi bajorai buvo lygūs, nepriklausomai nuo jų titulų ir valdomų turtų. Ši “bajorų demokratija”, bent jau XVI a. pradžioje, privilegijomis apsirūpinusiems romų lyderiams užtikrino galimybę įgyti statusą, daugmaž lygiavertį žemės neturintiems bajorams (Kaminski 1980:127).

Romai galėjo tarnauti Lietuvos kariuomenėje. Gardino 1566-1567 m. seimo 7 str. nutarta imti į kariuomenę karui tinkamus čigonus, o pasižymėjusius tarnyboje valdovo vardu apdovanoti „malone ir dovana“ (Salys, Kisinis 1936: 8). L. Mróz'o teigimu, šis nutarimas buvo įtrauktas į II Lietuvos

Statuto vėlesnį 1566 m. redakcijos nuorašą (Mróz 2001: 128). III Statute nėra pakartotas II LDK Statuto 1564 m. redakcijos draudimas čigonams tarnauti kariuomenėje (Mróz 2001: 127, 128). Tad galima teigti, jog formaliai teisę į karinę tarnybą romai turėjo iki pat III Statuto galiojimo pabaigos 1840 m.

Situacija pradėjo keistis po 1557 m., priėmus pirmąjį Lenkijoje romų banicijos (paskelbimo už įstatymo ribų, trėmimo) įsakymą, pakartotą 1565 m. ir 1578 m., bei į LDK ėmus plūsti vis daugiau romų tiek iš Lenkijos, tiek galbūt iš kitų Europos šalių, kuriose XV-XVII a. romus imta žiauriai persekioti. J. Ficowski mano, jog šie persekiojimai paskatino romų imigraciją į Karūnos, kurioje dėl centrinės administracijos silpnumo banicijos įstatymai niekada nebuvo iki galo įgyvendinami, žemes (Ficowski 1989: 13). Kadangi Lietuvoje įstatymai romams buvo dar palankesni, dalis šios imigracijos veikiausiai palietė ir LDK (Salys, Kisinas 1936: 8).

Antrasis Lietuvos Statutas (1566 m.) aiškiai diferencijavo sėsliai gyvenančius ir klajoklius romus, pastaruosius ultimatyviai ragindamas liautis klajoti, apsigyvenant „gerųjų ponų“ žemėse, arba, priešingu atveju, rizikuoti būti išvytiems iš šalies (Mróz 2001: 127-128). Trečiasis Lietuvos Statutas (1588 m.) šiuo atžvilgiu buvo dar griežtesnis (Griškaitė 1998: 53; Ficowski 1989: 14). Romų reikalams yra skirtas 14 skyriaus 35 straipsnis, pavadintas „Apie čigonus“, kuriame čigonai kaltinami dykinėjimu, apgavystėmis, vagystėmis ir net šnipinėjimu priešišku valstybių naudai (Mróz 2001: 128-129). Ta dingstimi nutariama, „kad būtina nuo šiol mūsų Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės valstybėje ir žemėse, kurios jai priklauso, jų niekur daugiau nebūtų slepiama“, o iš pasienio seniūnų ir kitų valdytojų reikalaujama „griežtai prižiūrėti, kad į mūsų žemes [čigonai] neįeity“ (cit. iš Mróz 2001: 129). Toliau įstatymas numato už išstremtų iš šalies čigonų slėpimą pinigine 12 kapų skatikų bausmę (Mróz 2001: 129). Tačiau, kaip pažymi tyrinėtojai, nepalankūs romams nutarimai, išreikšdami greičiau pageidavimą, nei tapdami veiklos programa, niekuomet nebuvo realiai įgyvendinti (Ficowski 1989: 15). Tą liudija jau praėjus metams po III Statuto paskelbimo ir dar metais vėliau, t.y. 1589 ir 1590 m. išleisti nutarimai, kurie, skirstant mokesčius, numato, kad kiekvienas LDK čigonas turi mokėti po 15 skatikų (Mróz 2001: 129; Salys, Kisinas 1936: 8). Toks įstatymų prieštaravimas paaiškintinas galbūt tik tuo, jog III Statuto nuostata išvaryti čigonus iš šalies buvo nukreipta tik prieš klajojančius ir naujai iš svetur atvykstančius romus. Sėsliai gyvenantys ir amatininkyste ar kitu darbu užsiimantys, taip pat turintys lydimąjį raštą arba taip vadinamą pasą keliaujantys romai įstatymų buvo traktuojami kaip kitos kategorijos, „savi“ žmonės. Būtent iš jų ir reikalaujama mokėti mokesťį (Mróz 2001: 129).

I. M. Kaminski mano, kad tokia dichotomiška valdžios politika romų atžvilgiu, diferencijuojanti sėsliai gyvenančius ir klajojančius romus, kai seniau atvykę ir vietinei valdžiai žinomi romai buvo laikomi „amatininkais“, tuo tarpu naujai atvykę klajokliai - „niekuo neužsiimančiais“ ir dėl to baustinais „nusikaltėliais“, galėjo paskatinti tuo laiku beprasidedančią vidinę romų stratifikaciją (Kaminski 1980:132-133).

17-18 a. dokumentai liudija LDK buvus gana gausią romų bendruomenę (žr. Mróz 2001: 142-187) Daugelis romų tuo laiku jau nebeklajojo, užsiimdami amatais, žemdirbyste bei sėsliai apsigyvendami miesteliuose, kaimuose bei dvaruose (Mróz 2001: 136). Naujai atvykstantys, ypač meistryste garsėjantys Valakijos romai, taip pat netrukus gaudavo panašias teises, kaip ir vietiniais pripažįstami čigonai. Greičiausiai dėl atsiradusios konkurencijos tarp jų bei senbuvių romų, 17 a. dokumentuose įvardijamų kaip „vengrų, lenkų bei lietuvių čigonai“, kildavo dažni konfliktai – juk ateiviai įsikurdavo teritorijose, kuriose prekyba ir amatais iki tol užsiėmė vien vietiniai romai (Mróz 2001: 150-151). L. Mróz dėl šių įrašų daro išvadą apie tuo metu vykusią romų etninę diferenciaciją, apspręstą ilgalaikio gyvenimo skirtingose Europos valstybėse, bei naujos etninės savimonės susiformavimą tarp įvairių 17 a. romų grupių (Mróz 2001: 150).

17 a., siekiant pagerinti mokesčių iš romų surinkimą bei bent minimalios romų bendruomenių Lenkijos – Lietuvos valstybėje kontrolės, buvo įsteigta vadinamoji “čigonų karaliaus” institucija. Pirmieji du “karaliai”, karališkosios kanceliarijos paskirti tarp 1624 -1652 m., greičiausiai buvo romai, tačiau vėliau šias pareigas užimdavo tik Lenkijos ar Lietuvos bajorai (Crowe 1996: 152-153).

1668 m. romų “monarchu” tiek karalystėje, tiek kunigaikštystėje paskelbiamas bajoras Jonas Navrotinskis (Jan Nawrotyński). 1703 m. Lenkijos karalius Augustas II čigonų valdovu LDK ir Žemaitijoje paskiria Joną Devaltovskį (Jan Dewaltowski). Po dviejų metų, 1705 m. išleidžiama nauja privilegija čigonų vyresniojo Bonaventūros Jono Vieros (Bonawentura Jan Wiera) vardu, kuriam suteikiama teisė skirti sau pagalbininkus mokesčiams rinkti. Abu šie “monarchai” - Devaltovskis ir Viera – priklausė smulkiesiems bajorams, jų vardų nemini joks herbynas. Spėjama, jog XVIII a. trokštančių užimti Lietuvos “čigonų karaliaus” pareigas būdavo ne vienas, kandidatai varžydavosi tarpusavyje - galimybė padaryti greitą karjerą šios institucijos pagalba turėjo atrodyti gana patraukli neturtingiesiems LDK bajorams (Kaminski 1980: 135; žr. taip pat Mróz 2001: 188-219).

Pirmasis čigonų "valdovas", panaudojęs visiškai kitoki būdą "čigonų vyresniojo" pareigoms perimti, buvo Jokūbas Znamerovskis (Jakub Znamierowski), kilęs iš Lydos pavieto. Mokėjęs vietinį romų kalbos dialektą, keliavęs drauge su romais, pats prekiavęs arkliais, jis pirmiausiai pelnė vietinių romų pasitikėjimą ir tik tuomet siekė savo įgaliojimų pripažinimo karališkojoje kanceliarijoje. Gavęs rekomendacinį laišką iš Lydos maršalkos, jis 1780 m. buvo karaliaus Stanislovo Augusto nominuotas LDK čigonų vyresniuoju (Griškaitė 1998: 58-59; (Mróz 2001: 213-216). Savo rezidenciją Znamerovskis įsteigė Eišiškių miestelyje, kur, beje, ir šiandien yra nemaža romų bendruomenė. Znamerovskis mirė tais pačiais 1795 metais, kuomet, po trečiojo padalijimo, žlugo Lenkijos-Lietuvos valstybė. Tai buvo paskutinis karališkosios kanceliarijos paskirtas "čigonų vyresnysis" Lietuvoje. Iš viso per 1647 – 1780 metų laikotarpį Respublikoje "valdė" aštuoniolika "čigonų monarchų" (Mróz 2001: 218).

Skirtingai nuo "čigonų karaliaus", magnatų skiriamo "čigonų vyresniojo" institucija buvo būdinga tik Lietuvai. LDK didikams priklausė didžiuliai dvarai, kuriems nebuvo ekonominės būtinybės specializuotis atskirose žemės ūkio šakose, kaip tai atsitiko Karūnos teritorijoje buvusiems palyginus mažesniems dvarams. Todėl magnatų žemėse nebuvo sunku rasti prieglobstį ir darbą įvairiems romų amatininkams: ginklakaliams, kalviams, arklininkams ir kitiems. Didikų paskirti ar pačių romų išrinkti šių amatininkų atstovai ilgainiui tapo ne vien vietinių, nuolat gyvenančių, bet ir laikinai dvaro žemėse apsistojusių klajoklių romų lyderiais. Manoma, jog taip susiformavo "čigonų vyresniojo" institucija. "Čigonų vyresnieji", skirtingai nei "karaliai", buvo romų kilmės (Kaminski 1980: 136-138).

Iš istorinių dokumentų yra žinomas kunigaikščio Povilo Karolio Sanguško (Pawel Karol Sanguszko) 1732 m. paskirtasis romų vyresnysis Bartošas Aleksandrovičius (Bartosz Aleksandrowicz). Tačiau labiausiai ši institucija išgarsėjo kunigaikščių Radvilų valdose (Kaminski 1980: 138).

Duomenų apie romus Radvilų archyvuose aptinkama nuo XVI a. Pirmą kartą romų lyderio institucija Radvilų valdose paminima 1719 m. "čigonų vyresniojo Juozapo Marcinkevičiaus" (Iozepch Marcinkiewicz) Myro miestiečiui Samueliui Hucinui išduotame skolos raštelyje. Marcinkevičiai buvo žymi ir turtinga giminė, turinti savo namus, sodus, žemę. Beldėmės tik spėlioti, ar dokumente minimas Marcinkevičius buvo pačių romų išrinktas, ar paskirtas Karolio Stanislovo Radvilos. Gali būti, jog kunigaikštis tik patvirtino tarp romų pripažintą lyderį (Mróz 2001: 261-

263). Taip atsitiko 1778 metais, Karoliui Radvilai romų vyresniuoju paskelbus dar vieną Marcinkevičių giminės atstovą Joną Marcinkevičių (Jan Marcinkiewicz), pakeitusį tais pačiais metais mirusį jo pirmtaką Stefanovičių (Stefanowicz). Nėra žinoma, kiek siekė Jono Marcinkevičiaus valdžia, galbūt ji apėmė visas Karoliui Radvilai priklausiusias žemes, o gal buvo pripažįstama tik Myre ir jo apylinkėse. Netrukus Jonas Marcinkevičius buvo paskirtas garsiosios Smargonių Meškų akademijos, atitekusios Radviloms 1668 metais, valdytoju. Akademijoje buvo dresuojamos meškos, kurios vėliau būdavo parduodamos ir vedžiojamos, anot XVII a. jėzuitų reliacijos, visos Europos keliais (Mróz 2001: 268-270).

Jonas Marcinkevičius mirė 1790 m., savo įpėdiniu palikęs sūnų Ignotą Marcinkevičių (Ignacy Marcinkiewicz). Tai buvo paskutinis Radvilų žemėse gyvenusių romų valdytojas (Griškaitė 1998: 58).

1791 metų gruodį buvo pasirašytas paskutinis dokumentas, vadinamasis universalas, reglamentuojantis romų padėtį Respublikoje. Universalas panaikino visus ankstesnius romų banicijos įsakus bei sukūrė įstatyminį pagrindą, įgalinantį atsisakyti klajokliško gyvenimo būdo (Griškaitė 1998: 60-61; Ficowski 1989: 23-24). Tačiau šis dokumentas faktiškai nespėjo įsigaliooti – 1795 metais Lenkijos-Lietuvos valstybė, kurios teritorija buvo pasidalinta tarp Austrijos, Prūsijos ir Rusijos, nustojo egzistuoti.

Žlugus Lenkijos-Lietuvos valstybei, visos LDK žemės, išskyrus prie Prūsijos prijungtą kairiajame Nemuno krante esančią Užnemunės sritį, atiteko Rusijai. Lietuvoje buvo įvesta Rusijos administracinė tvarka, tačiau iki 1841 m. teisėtvarkoje liko galioti dar 1588 m. priimtasis Trečiasis Lietuvos Statutas, tiesa, jo veikimas buvo apribotas (Aleksandravičius, Kulakauskas 1996: 61, 204).

Jekateriną II Rusijos soste pakeitęs jos sūnus Pavlas I (valdęs 1796 - 1801 m.) paprastai vykdė priešingą motinai vidaus politiką, tačiau to negalima pasakyti apie jo nuostatas romų atžvilgiu. 1799 m. jis išleido įsaką, pagal kurį LDK įsigaliojo Rusijoje jau nuo 1783 m. veikiantis senato dekretas, Lietuvoje iki tol laisvai klajojusius romus paverčiantis Rusijos imperijos valstybiniais valstiečiais su visomis šį statusą atitinkančiomis prievolėmis. Po metų, 1800 m., išleidžiamas dar vienas Senato įsakas, numatantis privalomą imperijos romų registraciją visur, kur tik jie bebūtų aptinkami (Keppen 1861: 482).

Pavlą I Rusijos soste pakeitęs Aleksandras I toliau tęsė savo pirmtakų vykdytą politiką romų atžvilgiu. 1802 m. buvo išleistas Senato įsakas, kuriuo nurodoma klajojančius romus „kartą ir visiems laikams“ suburti į mažesnes grupes ir apgyvendinti valstybinėse žemėse esančiuose kaimuose. Tuo pačiu dvarininkams draudžiama klajokliams išduoti „pasus“. 1811 m. rugsėjo 28 d. Senato įsaku dar kartą liepiama užregistruoti visus šalyje gyvenančius romus. „Čigonų priežiūra“ 1810 m. įsaku pavesta rūpintis naujai įkurtai Policijos ministerijai (Keppen 1861: 483-484; taip pat žr. Crowe 1996: 157-158).

Tuo metu, kaip manoma, daug romų iš buvusių LDK žemių jau buvo išvykę – romų migracija į įvairias Rusijos sritis bei Turkiją prasidėjo per antrąjį Lenkijos-Lietuvos valstybės padalinimą ir po jo kilusius neramumus (Salys, Kisinas 1936: 9). Tai iš dalies paaiškina, kodėl per 1840 m. gyventojų surašymą Lietuvoje užfiksuotas toks mažas krašte gyvenančių romų skaičius - tik 70 šeimų. Beje, dauguma jų gyveno sėsliai, tad galima spėti, kad klajoklių tiesiog nepavyko užregistruoti. Tai patvirtintų Rusijos tyrinėtojų padarytą išvadą, jog imperijos planai romų atžvilgiu ne visada buvo sėkmingai įgyvendinami (Demeter, Bessonov, Kutenkov 2000: 189).

Nepriklausomoje Lietuvos respublikoje (1918-1940), žymiausio tarpukario romų kultūros tyrinėtojo Izidoriaus Kisino tvirtinimu, romai buvo „visateisiai piliečiai“, turėjo lietuviškus pasus, tačiau privalėjo gyventi tų valsčių ribose, kur buvo prirašyti (Salys, Kisinas 1936: 9). Prieš romų tradicinę gyvenseną faktiškai nebuvo imtasi jokių administracinių priemonių. LR Baudžiamasis Statutas numatė 3 mėn. įkalinimo bausmę „elgetaujantiems dykaduoniams“ (Biržiška, Stankevičius 1956: 751), bet ši bausmė buvo skirta sudrausminti elgetoms, ypač vadinamiesiems „kilmingiesiems ubagams“, kurie, kaip ir romai, klajodavo vežimais, turėjo savo bendruomenę ir sudarydavo bažnyčios nepripažįstamas santuokas, tačiau nebuvo etniniai romai. Pasakojimų apie tai, kad ši bausmė būtų taikyta romams, nepavyko užfiksuoti.

Tarpukariu ėmė ryškėti romų sėslėjimo tendencija. Sėsliai gyvenančių romų vaikai pradėjo lankyti pradines mokyklas (Toleikis 2001: 17). Pagal 1923 m. visuotinį gyventojų surašymą Lietuvoje užfiksuoti tik 284 romų kilmės asmenys, tačiau šios statistikos patikimumu yra suabejojęs I. Kisinas (Salys, Kisinas 1936: 9), taip pat apie romų holokaustą rašęs Vytaustas Toleikis (Toleikis 2001: 19). Spėjama, jog tarpukariu Lietuvoje gyveno apie 1500 romų (Salys, Kisinas 1936: 9).

II pasaulinio karo ir pokario įvykiai negrižtamai pakeitė romų gyvenimą Lietuvoje. Nacių okupacijos metu romai buvo viena iš skaudžiausiai nukentėjusių Lietuvos gyventojų grupių.

Netrukus po to, kai nacių kariuomenė įžengė į Lietuvą, 1941 m. liepos 2 d. Himmleris nurodė iš vietos gyventojų sudaryti pagalbinius policijos būrius. 1941 m. liepos 31 d. Vyriausiosios Reicho saugumo valdybos vadas Reinhard Heydrich operatyviniams būriams (Einsatzkomandos) įsakė okupuotose SSRS teritorijose naikinti žydus, romus ir protiškai neįgaliuosius. Būtent šie būriai kartu su vietiniais pagalbininkais 1941 m. birželio – gruodžio mėn. vykdė spontaniškas klajojančių romų žudynes ten, kur juos aptikdavo. Po 1941 m. gruodžio 24 d. Reicho komisaro Rytų kraštui Lohse nurodymo jam pavaldžiame vadinamajame Rytų krašte su romais elgtis taip pat, kaip su žydais (Hancock 2002: 42-43), romų persekiojimas įgavo labiau sistemingą pobūdį. Romai buvo gaudomi, įkalinami kalėjimuose, vežami į Pravieniškių koncentracijos stovyklą. Iš Pravieniškių tinkami darbui romai buvo deportuojami darbams į karines gamyklas bei koncentracijos stovyklas Vokietijoje ir Prancūzijoje, arba dirbo pačiose Pravieniškėse, netinkami – sušaudomi vietoje. 1942 m. gruodžio 16 d. Himmlerio įsakymu visi naikinimui atrinkti romai turėjo būti siunčiami į Aušvic – Birkenau mirties stovyklą. Lietuvos romai taip pat minimi Aušvico kalinių sąrašuose..

Tikslus romų genocido nacių okupacijos laikais skaičius nėra žinomas. Romų holokaustą Lietuvoje tyrusio Vytauto Toleikio nuomone, okupacijos metu žuvo ne mažiau nei 500 romų kilmės asmenų, t.y. faktiškai kas trečias Lietuvos romas (Toleikis 2001: 20). Istorikas Arūnas Bubnys nurodo kitą nužudytųjų romų skaičių – 100-150 žmonių, tačiau pripažįsta, kad tai – tik spėjimas, kadangi romų tautybė retai kada dokumentuose minima, dažniau aptinkamos kategorijos „asocialūs, „kriminaliniai elementai“, „vengiantys darbo“, tad sunku nustatyti šių kalinių etninę kilmę (Bubnys 1998: 228-229). Renkant Lietuvos romų karo atsiminimus, paaiškėjo, jog faktiškai kiekviena Lietuvos romų šeima yra patyrusi skaudžius praradimus nacių okupacijos laikais.

Pokariu Lietuvos romų gyvenimą labiausiai paveikė 1956 m. priimtas SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakas "Dėl valkataujančių čigonų įtraukimo į darbą", klajoklinį romų gyvenimo būdą faktiškai paskelbęs už įstatymo ribų. Šiuo įsaku visi klajokliai romai buvo prilyginti valkatoms ir veltėdžiams, t.y. už vengimą registruotis tam tikroje gyvenamojoje vietoje bei įsidarbinti grėsė baudžiamasis persekiojimas ir tremtis iki 5 metų (Vedomosti Verchovnogo Soveta SSSR 1956: 547). Ši prievartinė sedentarizacija, kaip ir karo metais patirtas genocidas, stipriai paveikė romų bendruomenę – nutrūko natūralus daugelio tradicijų perimamumas, susvyravo kai kurių paprotinės teisės normų laikymasis. Įsakas nutraukė didžiąją klajojimo taborais tradiciją, po 1956 m. tik pavienės šeimos vasaros metu išvykdavo savo vežimais trumpesnei ar ilgesnei kelionei.

Tai, kas iki galo nepavyko naciams – priversti romus pakeisti tradicinį savo gyvenimo būdą – buvo sėkmingai įgyvendinta sovietų.

Romų kultūros bruožai

Lietuvoje gyvenantys romai priklauso trims skirtingoms romų grupėms, kurias romai vadina *nácijomis*. Tai – istorinė ir pati gausiausia Lietuvos romų etninė grupė, save vadinanti *litóvska* (*litovítka, litoucka*) *romá* (Lietuvos romai), kuriai dėl gyvenimo būdo, paprotinės teisės normų bei vartojamo dialekto panašumo taip pat priskirtini Vilniaus krašto romai, save vadinantys *pólska romá* (Lenkijos romais); pasienio su Latvija srityse gyvenantys *lotfítka romá* (Latvijos romai) ir *kotliárai*. *Litóvska romá* ir *lotfítka romá* yra katalikai, tuo tarpu po karo iš Moldavijos atvykę *kotliárai* – stačiatikiai (Simoniukštytė 2003: 333).

Nėra visai aišku dėl pasienyje su Kaliningrado sritimi gyvenančių ar gyvenusių romų, kurie save vadina *fliúki*. Per interviu romų paklausus, kas yra *fliúki*, dažniausias atsakymas būna, kad tai – „Vokietijos čigonai“, tačiau painiojamasi, ar tai – *familija* (klanas, giminė), *ar nácija* (romų etninė grupė, turinti ryškų etninį tapatumą). Gali būti, kad *fliúki* buvo romų etninė grupė, gyvenusi dab. Kaliningrado srities teritorijoje, ir beveik visiškai sunaikinta II pasaulinio karo metu, tačiau, trūkstant istorinių tyrinėjimų, tai yra tik spėjimas.

Visos Lietuvos romų bendruomenės savo gyvenimą organizuoja, remdamosios paprotine teise. Išskirtinis romų paprotinės teisės bruožas yra simbolinė švaros ir nešvaros samprata, brėžianti aiškia ribą tarp deramo ir neleistino elgesio. Tai galima laikyti romų kultūros šerdimi, santykių tarp moterų ir vyrų, tarp romų ir neromų (*gadžė*) pagrindu.

Pasielgus neleistinai, rizikuojama užrūstinti ne tik ypač gerbiamus vyresnio amžiaus romus, bet ir mirusius protėvius, kurie, tikima, gali atsiųsti ir laimę, ir nesėkmes. Neleistinas elgesys laikomas ne vien gėdingu – jeigu nusižengiama bendruomenei ypač svarbioms taisyklėms, tampama „nešvariu“ (*magirdó*). *Magirdó* yra komplikuota tabu, susijusių su simbolinės nešvaros sferomis, sistema (Lee 2001: 203). Pati sąvoka turi dvi reikšmes – ji įvardina simbolinės nešvaros būseną bei bausmę už simbolinio tyrumo taisyklių pažeidimą (Weyrauch, Bell 2001: 30). Romams paskelbimas *magirdó* yra didžiausia iš visų įmanomų bausmių, nes tokiu būdu, bijant šia „nešvara“ susitepti, nubaustasis yra išstumiamas iš romų bendruomenės (Fraser 2001: 236-239).

Simbolinės švaros ir nešvaros samprata atsispindi ir kūno taksonomijoje. Žmogaus kūnas dalijamas į viršutinę švariają ir apatinę nešvariają dalis. Su tuo susiję įvairūs draudimai, pavyzdžiui, negalima kartu skalbti viršutinių ir apatinių drabužių ar, pagal kai kurių bendruomenių papročius, moterims peržengti vyro kojų, kad nepaliestum jų apatiniais sijonais, ir panašiai. Iš nešvaros sampratos atsirandantys tabu taikomi ir pokalbio temoms, todėl romų vaikai gali patirti sunkumų mokykloje per lytinio auklėjimo pamokas (Fraser 2001: 238).

Svarbiausios romų šeimos šventės – krikštynos ir vestuvės. Labai svarbu romams ir tinkamai palaidoti mirusį giminaitį. Per šeimos šventes ir didžiąsias metų šventes – Kalėdas, Velykas – romai stengiasi susiburti, aplankyti vienas kitą, taip sustiprindami bendruomenės saitus.

Literatūra

Aleksandravičius, E., Kulakauskas, A. Carų valdžioje: XIX amžiaus Lietuva. - Vilnius: Baltos lankos, 1996.

Biržiška, V., Stankevičius, V. *Elgetavimas*. – Lietuvių enciklopedija. T. 7. Bostonas: 1956.

Bubnys, A. Vokiečių okupuota Lietuva (1941-1944). Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1998.

Crowe, D. M. *A History of the Gypsies of Eastern Europe and Russia*. New York: St.Martin's Griffin, 1996.

Demeter Nadežda. *K voprosu o sovremennoj semje u cygan Vostočnoj Latviji*. - Vyšniauskaitė A. (red.), Mardosa J. (sud.). *Etnokulturnyje tradiciji i sovremennost: 154-163*. Vilnius: Institut Istorii AN Litovskoj SSR, 1989.

Demeter, N., Bessonov, N., Kutenkov, V. *Istorija Cygan: Novyj vzgliad*. Voronež: IPF „Voronež“, 2000.

Ficowski, J. *Cyganie w Polsce: Dzieje i obyczaje*. Warszawa: Wydawnictwo Interpress, 1989.

Fonseca, I. *Bury Me Standing: The Gypsies and Their Journey*. New York: Vintage Departures, 1996.

Fraser, A. *Čigonai*. Vilnius: Tyto Alba, 2001.

Griškaitė, R. *Žvilgsnis į seniausiąją Lietuvos čigonų istoriją*. - Vaitiekus S. (sud.). *Čigonai Lietuvoje ir Europoje*. Vilnius: Tyto Alba, 1998.

Hancock, I. *We are the Romani People*. University of Hertfordshire Press, 2002.

Kaminski, I. M. *The State of Ambiguity: Studies of Gypsy Refugees*. Gothenburg: University of Gothenburg, 1980.

Keppen, P. (sud.) 1861. *Chronologičeskij ukazatel' materialov dlja istorii inorodcev Evropejskoj Rossii*. Sanktpeterburg.

Lee, R. *The Rom-Vlach Gypsies and the Kris-Romani*. - Weyrauch W. O. (ed.) *Gypsy Law: Romani Legal Traditions and Culture*: 188-230. Berkeley: University of California Press, 2001.

Mirga, A. *Stereotyp Cyganów a mity o ich genezie*. - *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellonskiego. Prace Etnograficzne* 20: 53-69. 1985.

Mróz, L. *Dzieje Cyganów – Romów w Rzeczypospolitej XV-XVIII w.* – Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2001.

Okely, J. *The Traveller-Gypsies*. Cambridge University Press, 1983.

Own or Other Culture. London and New York: Routledge, 1996.

Salys, A., Kisinis, I. *Čigonai*. Kaunas: Akc. b-vės „Varpas“ spaustuvė, 1936.

Sanarov, V. J. *Problemy istoriko-etnografičeskogo izučeniya cygan*. - *Sovetskaja etnografija* 3: 59-67. 1971.

Simoniukštytė, A. *The Roma*. - Potašenko G. (sud.) *The Peoples of the Grand Duchy of Lithuania*. Vilnius: Aidai, 2002.

Simoniukštytė, A. *Čigonai*. - Visuotinė lietuvių enciklopedija, t. IV: 332-333. Vilnius, 2003.

Simoniukštytė, A. *Seredžiaus romai*. - Girininkienė V. (vyr. red.) *Seredžius*. Vilnius: Versmė, 2003.

Toleikis, V. *Lietuvos čigonai Antrojo pasaulinio karo metais*. - Toleikis V. (sud.) *Lietuvos čigonai: Tarp praeities ir dabarties*. Vilnius: Garnelis, 2001.

Weyrauch W. O., Bell M. A. *Autonomous Lawmaking: The Case of the "Gypsies"*. - Weyrauch W. O. (ed.) *Gypsy Law: Romani Legal Traditions and Culture*: 11-87. Berkeley: University of California Press, 2001.

Vaitiekienė, E., Vaitiekus, S. *Čigonai Europoje: nuo visiško neigimo iki mėginimo spręsti jų problemas (Istorijos bei teisės patyrimas ir pamokos)*. - Vaitiekus S. (sud.). *Čigonai Lietuvoje ir Europoje*. Vilnius: Tyto Alba, 1998.

Vedomosti Verchovnogo Soveta SSSR. Statja 450. 1956. 21 (863): 547.

Ventcel, T. *Cyganskij jazyk (Severnorusskij dialekt)*. Moskva: Nauka, 1964.

Rekomenduojama papildoma literatūra

Czacki Tadeusz. 1845. O Cyganach, *Dzieła Tadeusza Czackiego. Zebrane i wydane przez Hr. Edwarda Raczyńskiego*. T. 3. Poznań: Drukarnia J. Łukaszewicza.

Daniłowicz Ignacy. 1824. *O Cyganach. Wiadomość historyczna, czytana na posiedzeniu publiczném cesarskiego Uniwersytetu Wileńskiego, dnia 30 czerwca 1824 roku*. Wilno: Drukarnia A. Marcinkowskiego

Leončikas Tadas. 2005. *Romai: situacijos apžvalga*. Vilnius: Žmogaus teisių stebėjimo institutas.

Matras Yaron. 2002. *Romani. A Linguistic Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.

Mečislovas Davainis – Silvestraitis apie Lietuvos čigonus. Parengė Leonardas Sauka ir Lina Būgienė. 2002, *Tautosakos darbai XVII*: 204-209.

Narbutt Teodor. 1830. *Rys historyczny ludu Cygańskiego*. Wilno: Drukarnia A. Marcinowskiego.

Petrušauskaitė Vita. 2012. Romų vaikai Švietimo sistemoje: Vilniaus ir Ukmergės savivaldybių atvejai. Lygių galimybių kontrolieriaus tarnyba.

Vaitiekus Severinas (sud.). 1998. *Čigonai Lietuvoje ir Europoje*: 69-86. Vilnius: Tyto Alba.

Žilienė Irena. 2002. Pluoštelis čigonų tautosakos, papročių ir tikėjimų, *Tautosakos darbai XVII*: 188-203.